

Георг Ніколаєв

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В КОНТЕКСТІ ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УСРР (1923–1925 рр.)

Проаналізовано організаційну діяльність УКП в період оформлення однопартійної політичної системи в 1923–1925 роках. Проаналізовано чинники, що перешкоджали процесу подальшого політичного розвитку українських націонал-комуністів та мотиви більшовиків під час їх ліквідації.

Ключові слова: *ранній тоталітаризм, Українська комуністична партія, більшовицька влада.*

Історія діяльності політичних рухів періоду становлення тоталітарної системи має вагоме теоретико-прикладне значення, привертаючи увагу науковців. Розвиток демократичного суспільства, становлення України як правової держави передбачає наявність політичних партій, що відображають інтереси й потреби її громадян. Вивчення досвіду діяльності українських партій особливо актуально для нас нині, коли в період розв'язання гострих внутрішньополітичних суперечностей саме ідейний і політичний плюралізм є однією з гарантій подальшого становлення громадянського суспільства в Україні.

Метою статті є аналіз організаційно-правових аспектів ліквідаційної політики більшовиків щодо своїх політичних опонентів з Української комуністичної партії (УКП) в період завершення формування монотипної системи.

На сучасному етапі активізуються дослідницькі розвідки у вивченні питань як встановлення монотипної системи в УСРР, так і генезису тоталітарної системи в цілому. Значним внеском у розробку проблем, пов'язаних з темою статті, внесли праці провідних вітчизняних дослідників періоду 1920–1930-х років В. Ченцова [1], С. Кульчицького [2], М. Шитюка [3]. У них аналізуються ліквідаційні процеси більшовицької партії щодо опозиційних сил як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. В останнє десятиріччя тема утвердження гегемонії більшовицької партії стала предметом дисертаційних досліджень. Так, науковець Юрій Дірявка у своїй праці аналізує проблематику утворення, діяльності, ліквідації УКП [4]. Історик Сергій Білощизкий у своїй праці аналізує передумови, форми і методи становлення монотипної системи в Україні у 1917 – першій половині 1920-х років. Автор дослідження торкається питань генезису та знищення українського національного комунізму, виразником інтересів якого виступала Українська комуністична партія [5]. Однак, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження періоду раннього тоталітаризму, вивчення різноманітних аспектів проблематики.

Питання еволюції українських лівих соціал-демократів, частина з яких утворила у січні 1920 року Українську комуністичну партію (укапістів), має доволі важливе значення для розуміння політичної ситуації в Україні впродовж значного історичного періоду. Адже підтримавши радянську владу, українські ліві соціал-демократи, а пізніше укапісти стали союзниками більшовиків та сприяли зміцненню їхньої влади в Україні. Разом з тим українські прихильники марксизму – укапісти – по суті, розробили власну націонал-комуністичну ідеологію, яка мала значні принципові відмінності від комунізму російського зразка – більшовизму. На думку дослідника Ю. Дірявки, ідеологія українського комунізму, створена укапістами, є надзвичайно цікавим сплавом популярних в усі часи ідей соціальної справедливості зі збереженням права кожної нації будувати власну незалежну державу [6].

Починаючи з другої половини 1920 року, відносини між двома комуністичними партіями України – УКП та Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) – стають усе більш напруженими. Можливо, через принципову позицію УКП у питанні державності України, обстоюванні принципів її економічної і політичної незалежності. У 1921–1922 роках посилюються організаційно-правові заходи влади, спрямовані на перешкоджання політико-юридичної інституалізації УКП. У 1923 році, з проведенням політики українізації, членам УКП вдалося активізувати свою діяльність. Великі сподівання та широкий резонанс у середовищі УКП викликало проведення XII з'їзду Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)), що відбувся з 17 по 25 квітня 1923 року в Москві. Сподівання УКП пов'язувалися насамперед з обговорюваними на ньому питаннями національної політики та взаємин з селянством.

З'їзд характеризувався жвавими внутрішньопартійними дискусіями, підґрунтям для яких стала боротьба за владу в РКП(б) після хвороби та фактичного відсторонення від політичної діяльності В. Леніна. Саме з ракурсу боротьби між групами Й. Сталіна та Л. Троцького сучасні дослідники розглядають промови, декларації та рішення зібрання. У майбутньому всі гасла, виголошені на підтримку вільного розвитку соціалістичних національних республік, будуть дезавуйовані фактичною радянською державною політикою.

Будучи відірваними від інтриг у правлячій партії, заклик боротьби з великоросійським шовінізмом сприйнявся УКП як пряма пропозиція до співпраці з національно-комуністичними силами СРСР. Крім того, як власна перемога сприймалося рішення про скасування продовольчого податку, заміненого єдиним сільськогосподарським податком. Так, Лохвицька організація УКП на Полтавщині впродовж лютого–квітня 1923 року головним агітаційним гаслом висувала ліквідацію продовольчого податку. Активісти УКП, спілкуючись з селянами, вказували на його надмірно завищені вимоги та непомірно велику кількість різноманітних податків, що робить неможливим у повному обсязі виконання поставлених владою вимог. Реорганізація в єдиний сільськогосподарський податок, при якому селянин міг задалегідь знати суму належного з нього прямого оподаткування та мати справу лише з одним збирачем цього податку, сприймалася лохвицькими укапістами як власна перемога [7].

На тлі загального піднесення та сподівань на позитивні зміни у травні 1923 року в Києві збирається Всеукраїнська конференція УКП. Головним пунктом її програми стало обговорення подальших кроків діяльності організації, у зв'язку з рішеннями XII з'їзду. З його результативної частини українські націонал-комуністи виокремили для себе такі висновки:

1. Декларативного визнання та фактичної допомоги РКП в організації перетворення українського пролетаріату в панівний клас. А очолювана ним Українська комуністична республіка повинна стати рівноправним суб'єктом новоутвореного Союзу РСР та Комуністичного Інтернаціоналу.
2. Організація виборів до Всеукраїнського профспілкового комітету відбуватиметься за присутності та врахуванням інтересів УКП як виразника інтересів українського пролетаріату.
3. Створюватимуться національні Наркомати, які замінять загальноросійські.
4. Правомірність створеними Наркоматами вирішувати питання культурного, національного та економічного будівництва соціалістичної республіки, керуючись інтересами України, так само як і іншим майбутнім національним республікам у державі пролетаріату, що переміг.

Внаслідок цього головними завданнями УКП вважалося таке:

1. Домагатися в робочих організаціях та профспілках вільних та масових диспутів між представниками КП(б)У та УКП.
2. Особливу увагу звернути на організацію марксистських гуртків на підприємствах. Робити наголос на марксистському трактуванні національної політики та взаємодії світової пролетарської революції з місцевими комуністичними силами.
3. Організувати масові протести проти репресій влади над УКП.
4. Боротися за право вільного видавництва партійної літератури.
5. Поновити перемовини з ЦК РКП(б) та Комінтерном стосовно національних положень Революції в Україні.
6. Звернутися з відкритим закликом до пролетаріату та найбіднішого селянства України з роз'ясненням хибності відступу від національної ідентичності та самовизначення – ідеї, закладеної як постулату марксистського вчення [8].

Загалом на пленумі переміг підхід збереження УКП як самостійної партії. Укапісти продовжували піддавати критиці нову економічну політику, бо вони вважали, що подальша капіталізація України може призвести до посилення русифікаторських тенденцій та ідеології “Єдиної неділимої Росії”. УКП продовжувала свій курс на пропаганду самостійних атрибутів української радянської держави (власні наркомати, профспілки, окрема українська Червона армія). Союзне об'єднання радянських республік у грудні 1922 року, на думку укапістів, мало бути конфедеративним.

У цей період, активізуючи власну роботу, укапісти виступають з критикою на адресу КП(б)У, яка незадовільно впроваджувала в життя резолюції XII з'їзду РКП(б). Один з найактивніших заходів УКП цього періоду була її участь у виборах до місцевих рад восени 1923 р. Незважаючи на перешкоди з боку влади, все ж укапістам удалося провести 15 своїх депутатів у сільради Київщини та Катеринославщини.

Наприкінці 1923 – на початку 1924 рр. УКП відчутно посилює пропагандистську роботу серед українського населення. Вона велася на підприємствах, у вишах, серед селян та призовників. Одним із засобів розв'язання кадрових проблем в УКП стало заснування власних партшкіл, де вивчалися основи марксизму та проводилася підготовка партійних кадрів.

Державне політичне управління (ДПУ) України саме в питанні поглиблення роботи з населенням вбачало головну небезпеку для владної монополії КП(б)У. Аналізу агітаційної діяльності осередків УКП присвячені підсумкові чекістські звіти, що в теперішній час зберігаються у Державному архіві СБУ.

Так, згідно зі звітом Київського губернського комітету ДПУ, в 1923 році діяльність укапістів істотно поживалася. Київський комітет УКП постановив визначити інструкторів

по роботі з населенням та відправити їх до відповідних округів Київської губернії та міста Київ. За червень–серпень 1923 року зафіксовано 34, з різною кількістю учасників, зустрічей з селянами та робітниками лише на Київщині. Головні мотиви агітації та вимог – національна армія та створення Українського економцентру [9].

На київському заводі заводі Укрторфу та трамвайного парку укапісти здійснили деякий вплив і поряд зі списком комосередку були висунуті й інші кандидатури. У трамвайному парку укапісти після того, як зачитали свій наказ, виступили з критикою непу, вказуючи, що він висмоктує останні соки з робітника, критикували діяльність адміністрації, яка нібито безгосподарно витрачає багато грошей; як доказ були наведені приклади [10].

Представники УКП мали деякий вплив і на страйковий рух робітників. 15 квітня 1924 р. у зв'язку із введенням на заводі ім. Петровського твердих норм виробітку і нових тарифів, які зменшили заробітну плату на 17,7 %, застрайкувало 2 тис. робітників прокатного цеху. За пропозицією членів УКП вони відмовилися припинити страйк навіть після схвалення ЦК КП(б)У клопотання місцевих партійних і профспілкових органів про поновлення на заводі старої тарифної сітки [11].

Серед інших форм агітаційної роботи УКП влаштувало щотижня по неділях українські “вечірки”. На них, окрім культурно-просвітницьких заходів, таких, як читання поезій Т. Шевченка, І. Франка, спів народних пісень тощо, активістами партії проводилися бесіди на політичні теми. Найбільш розповсюдженим є читання живої газети, з наступною доповіддю члена Губернського комітету. Зазвичай доповідачі робили акцент на неприпустимості поглиблення політики “великодержавного російського шовінізму”, історичній необхідності існування “незалежної Української комуністичної партії”. Ця партія стане запорукою рівноправної участі комуністичної республіки Україна як у новоствореному СРСР, так і в майбутній світовій спілці “переміщеного робітничо-селянського класу” [12].

У другій половині 1923 року в УКП почалася криза, пов'язана з виникненням лівої фракції, яка виступала за беззастережне об'єднання із КП(б)У з метою українізації останньої, яку очолював Т. Корнієвський. Ліва фракція підтримувала зв'язки з ДПУ. Керівництво УКП для боротьби з “ліквідаторами” та агентами ДПУ створило навіть власну контррозвідку, очолювану головою місцевого Губернського комітету Й. Дідичем і виключало опозиціонерів з партії [13].

Необхідно зазначити, що в 1923 році осередки УКП як дієва політична сила функціонували здебільшого в Центральних областях України. На Полтавщині в 1923 осередки УКП створюються в Роменському окрузі (кількість 9 членів), місті Лохвиця (11 чоловік) та на базі Кооперативного технікуму міста Лубни (16 чоловік). Лубенський осередок найбільш активно провадив роботу. 14 січня 1923 року в приміщенні технікуму проводиться організаційне зібрання, обговорюються статут, програмові засади та актуальні завдання новоствореної громади. Серед її активістів більшість становили викладачі закладу. Також були присутні запрошені гості з Києва – керівники Київського комітету УКП. Надалі саме з київським комітетом партії у лубенських націонал-комуністів встановляться найбільш тісні зв'язки, що знайдуть своє втілення в обміні агітаційної продукції, проведенні спільних “вечірок”, взаємної участі в партійних зібраннях [14].

Саме така форма агітації, що передбачає максимальне наближення до співчуваючого їхнім ідеям населення, приносила успіх УКП. Це змусить звернути на них підвищену увагу органів державної безпеки.

Стурбованість їхнім кількісним складом висловлює київське ДПУ. За його даними, “вечірки” збирали: “Велику кількість людей. Крім того, їх склад постійно змінюється, доповнюючись новими відвідувачами. Що вирізняє їх від агітаційних зустрічей минулого, які самі укапісти окреслювали «автокефальними». Оскільки раніше їх склад відзначався постійністю з вкрай низькою кількістю нових людей”...

Враховуючи те, що промови на “вечірках” здебільшого торкалися комуністичних ідеалів, майбутньої перемоги світової революції, закрити їх як “контрреволюційні” офіційній владі на перших порах не вдалося. Для ведення їх у “правильному руслі”, київський губернський комітет КП(б)У 23 червня 1923 року ухвалює рішення про обов'язкову участь в їх проведенні агітаторів від КП(б)У. Однак успіху більшовикам це не принесло.

За даними спеціальних повідомлень ДПУ: “На зібраннях виступають представники КП(б)У з критикою платформи та дій УКП. Втім, виступи в переважності своїй дуже слабо підготовлені. Але головне, що більшість агітаторів зовсім не володіє українською мовою. Через це представники УКП легко перемагають їх у дискусіях, здобуваючи симпатії населення...” [15].

Аналогічна проблема постала перед КП(б)У Харківщини. Незважаючи на невелику кількість активних діячів УКП (за даними місцевого ДПУ, кілька десятків чоловік), їхня агітаційна робота викликала певне занепокоєння чекістів. Разом з тим, на думку Харківського ДПУ, повністю відсутня системна робота з боку Губернського комітету КП(б)У. За відсутністю достатньої кількості агітаторів, які вільно володіють українською мовою, а також вкрай низьке фінансування пропагандистської роботи, роз'яснювальна кампанія фактично провалена. Здебільшого вся робота обмежується виданням циркулярних розпоряджень про необхідність підтягнення та підсилення роботи місцевих організацій.

Намагаючись втілити наростаючу популярність населення в реальні політичні здобутки, губернські комітети УКП роблять ставку на участь своїх кандидатів у виборчій кампанії до Рад у жовтні 1923 року. Проте через низку причин як внутрішнього характеру, так і владної протидії, УКП вдалося провести до Рад лише кілька осіб. Звичайно, що одиничні представники УКП позбавлялися можливості впливати на політико-економічні процеси в органах законодавчої та виконавчої влади УСРР.

Відмічаючи певні здобутки УКП в питаннях агітації, популярність їхніх ідей серед селянства, треба погодитися з критичною позицією діяльності партії, висловлену професором С. Кульчицьким. На думку історика, партія складалася переважно з лідерів, які користувалися найменшою нагодою, щоб виступити з позицією, відмінною від більшовицької. Але ці лідери плазували перед офіційними особами, тобто державною партією [16].

Без сумнівів, створюючи ознаки наявності політичного плюралізму в радянській Україні, більшовикам деякий час вигідніше було терпіти існування саме УКП. Нечисельна за кількістю, але разом з тим партія, що декларувала комуністичні погляди, на початку 1920-х років здавалася офіційній владі прийнятною для ролі “м’якої опозиції”. З цих позицій ЦК КП(б)У дозволяв їй існувати та навіть задовольняв деякі її прохання про фінансові субсидії. Крім того, спорідненість ідеологічних концепцій дозволяла більшовикам доволі легко в потрібний час “перевербовувати” укапистських лідерів на місцях. У такий спосіб юридичне існування цієї політичної сили продовжувалося до моменту, коли в більшовиків відпаде потреба “гратися в політичний плюралізм”. Проте превентивні заходи КП(б)У з недопущення інституалізації партії через правове регулювання комплексу взаємин, пов’язаних з організацією та діяльністю УКП, тривали впродовж усієї першої половини 1920-х років. За аналогією з боротьбою проти інших альтернативних партій, для підриву діяльності націонал-комуністів використовувались органи ДПУ, які як методи ліквідаційної кампанії застосовували арешти активістів, дезорганізацію структур на місцях, “профілактичні бесіди” з партійним активом.

Упродовж 1924 року УКП вимушено поєднувати легальні з напівлегальними методами роботи. Найважливішим масовим заходом УКП була її участь у першотравневій демонстрації в Катеринославі, де окрема колона укапистів налічувала близько 1000 учасників [17].

З весни 1924 року посилюються репресивні заходи органів влади стосовно УКП. Активістів цієї партії звільняли з роботи, заарештовували, висилали за межі України. У внутрішньопартійному житті УКП 1924 року найбільш помітною подією став її серпневий пленум, де керівництво українських комуністів нарешті визнало НЕП. УКП, як остання опозиційна партія України, взяла активну участь у виборчій кампанії до сільрад у листопаді 1924 р. У деяких регіонах України укаписти навіть досягли певного успіху.

Наприкінці 1924 року для більшовиків відпадає потреба мати в країні політичну альтернативу. На жовтневому (1924 р.) Пленумі ЦК КП(б)У ухвалюється рішення про ліквідацію УКП. Мотивувалося це тогочасним курсом більшовиків на монопольне домінування у політичному житті республіки. Активна робота УКП у 1924 р. лише пришвидшила це рішення. Визнаючи недостатню ефективність використання репресивних заходів щодо УКП та відносно слабкий вплив лівої фракції УКП, більшовики України вирішили ліквідувати цю партію за допомогою III Комуністичного Інтернаціоналу.

Президія Виконкому Комінтерну 24 грудня 1924 року ухвалила рішення про розпуск УКП та її лівої фракції. Згадана вище постанова доволі неоднозначно трактувалася в місцевих осередках УКП. Більшість членів УКП вважали, що ця постанова була не сигналом до розпуску своєї партії, а кроком уперед до переговорів з КП(б)У на рівноправних засадах. Керівництво УКП за два місяці, які передували партійному з’їздові (січень-лютий 1925 р.), провело значну роботу для “організованого відступу партії”. За мету ставилося завдання “почесного варіанта” входження УКП до КП(б)У для проведення своєї лінії всередині КП(б)У. Частина укапистів, увійшовши до КП(б)У, отримала керівні посади та взяла участь у державотворчих процесах в Україні у 20–30-х рр. XX ст.

Таким чином, у 1925 році з політичної арени УСРР зникла остання альтернативна більшовикам українська політична сила – УКП. Надавши партії на початку 1923 року, завдяки проголошенню політики українізації, деякі можливості для організаційної діяльності, з посиленням її впливу серед населення більшовики змінюють позиції. Після ухвалення рішення щодо ліквідації УКП в жовтні 1924 року застосовується типова методика внутрішньої дезорганізації партії. Влада всіляко підтримує ліву фракцію в УКП, яка виступала за ліквідацію своєї партії та злиття з КП(б)У. З другої половини 1924 року щодо УКП влада застосовує і надзвичайні репресивні заходи – арешти та заслання активістів УКП, що значно послаблювало діяльність партії. Остаточній ліквідації партії спонукало рішення Комінтерну про її саморозпуск.

Література

1. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : монографія / Віктор Васильович Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — 482 с.
2. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. — К. : Основи, 1996. — С. 242–251.

3. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк. — К. : Геліон 2001. — 532 с.
4. Дірявка Ю. П. Українська Комуністична партія (Укапістів) : утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.) : автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Павлович Дірявка. — Дніпропетровськ, 2008. — 19 с.
5. Білощицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні : передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Сергій Володимирович Білощицький. — Донецьк, 2001. — 20 с.
6. Дірявка Ю. П. Українська Комуністична партія (Укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.) : автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Павлович Дірявка. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 8.
7. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). — Ф. 1503. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 58.
8. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 7–12.
9. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 43.
10. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 45.
11. Греченко В. А. Україна у добу “раннього” тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмаш. — Харків : Вид-во НУВС, 2001. — 276 с. [Електронний ресурс] / В. Греченко. — Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/248/18383/21/>
12. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 45.
13. Дірявка Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920–1925 рр.) // Інтелігенція і влада. — Громадсько-політичний науковий збірник. — Вип. 5. — Одеса : Астропринт, 2005. — С. 149. — (Серія “Історія”).
14. ДАПО. — Ф. 1503. — Оп. 1. — Спр. 383. — Арк. 214.
15. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 547.
16. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. — К. : Основи, 1996. — С. 250-251.
17. Дірявка Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920–1925 рр.) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. — Вип. 5. — Одеса : Астропринт, 2005. — С. 151. — (Серія “Історія”).

The paper makes an attempt to analyze the organizational activities of the PPC in the period of registration of a one-party political system in 1923–1925 be years. Analysis of factors impeding the process of further political development of the Ukrainian national-Communists and motives of the Bolsheviks during their liquidation.

Key words: early totalitarianism, the Ukrainian Communist party, the Bolshevik regime.